

MŰHELY

Kovács Klára

Bethlen Gábor váradi emléktáblája

Várad, a püspökök székhelye az Erdélyi Fejedelemség által kialakított nyugati védőrendszer, a váradi főkapitányság központjává lépett elő az 1560-as évek végén, amelyet a hatáskörébe tartozó Bajon, Sarkad, Bél, Belényes, Székelyhíd, Adorján erődítményeivel együtt a váradi főkapitány irányított. A váradi várnak a határvédelem tekintetében megnövekedett jelentősége magyarázza főkapitányainak, legtöbbször Bihar vármegye főispánjainak a 16. század utolsó harmadától növekvő szerepét a fejedelemséget irányító főemberek sorában és az egymást követő fejedelmeknek állandó, következetes gondját erődítményeinek kiépítése érdekében. Ennek köszönhető, hogy nagyjából 1569 és 1627 között Közép-Európa egyik legkorszerűbb és, ami ritkaság, befejezett erődítménye jöhetett ott létre. Az erdélyi fejedelemség e legnagyobb építkezésének az előrehaladása jogos büszkeséggel tölthette el magukat az építetők is, s ezt néhányan, a reneszánsz gondolkodásba igen illő módon, emléktáblák felállításával is kinyilvánították. Várad történetének tárgyalt időszakában Báthory István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek emléktábláit helyezték el a vár különböző részein. Míg az előbbi két fejedelem építési emléktáblájának maradványai eredeti helyükön ma is fellelhetők, az utóbbiról csak a szakirodalom alapján van tudomásunk.¹

Az alábbiakban a Bethlen Gábor által állíttatott, az építkezés befejezésére emlékeztető feliratos táblával kapcsolatban felmerülő kérdésekre próbálunk válaszokat keresni.

Az utolsóként elkészült Bethlen-bástya északi „fülének” a záródásában, a várba bemenet jobb kéz felől, eredeti helyén látható ma egy téglalap alakú, kapcsokkal összefogott kőlapokból alakított, 189 x 312 cm-es tábla. Veretdíszes keret által határolt mezejébe elegáns nagybetűkkel vésték be a latin nyelven fogalmazott magasztaló vers feliratát az építetőről, a „pannoni Gábor”-ról, kinek „isteni nevét csillagokkal véssék az egekbe”, mert „óriásokéhoz hasonlítható erősségű várat épített”, amely ennél fogva akár a nagy mitológiai vereségeket is győzelemre fordíthatná.² Kereszturi József váradi kanonok nyomán³ tulajdonítja a szakirodalom ezt a szöveget Háportoni Forró Pálnak (mh. 1623), aki a váradi Földbástya burkolatának megépítését ünneplő, hasonló hangvételű, mitológiai képekkel és példákkal átszótt, magasztaló költeményt

¹ Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. II. Bp. 1982. (Művészettörténeti Füzetek 13.) 321; Kerny Terézia: *Várad kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti maradványok, síremlékek az egykori Bihar vármegyei és Nagyvárad Múzeum gyűjteményéből*. Bp. 1989. Kat. 178. sz.

² A vers szövege Emödi János: *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*. Nagyvárad 1998. 20. olvasata szerint a következő:

1627
PANNONVS·A[L]CIDES·GABRIEL·A[N]IMOSA·TRIVMPHIS
MOENIA·COR·PATRIAE·STRVIT·HA[EC]·HIS·TROIA·FVISSES
TVTIOR·HIS·BABYLON·RVPE·TA[RP]EIAQUE·GALLO
AETER[...]CTVRA·DOMVS·COR·SVME·GYGANTIS
FRA[...]RVS·TIRI[...]CEN]TAVRA·PROPAG[O]
ASTRA·SVPER·GABRIEL·FVERIT·CANTANDUS ET AETHER
SCVLPET·DIVINVM·GABRIELIS·SYDERE·NOMEN

A tábla letisztítása után a szerzőnek sikerült néhány, a korábbi olvasatokból hiányzó vagy hibás olvasatot tisztázni, ugyanakkor a ma már nem látható részeket a korábbi olvasatok alapján közölte.

³ Kereszturi József: *Compendiaria descriptio foundationis ac vicissitudinum episcopatus et capituli M. Varadiensis*. II. Magno-Varadini 1806. 58.

csatolt Quintus Curtius Rufus művéből fordított munkája, *Nagy Sándor históriája* elé.⁴ Az udvari történész halálának éve és – mint alább látni fogjuk – a felirat keltezése között eltelt idő, valamint a két szöveg eltérései alapján Háportoni versét legfennebb a váradi emlékkő inspirációs forrásának tekinthetjük.

A várfalakon végighúzódo, kőből faragott, félköríves metszetű övparkánynak a tábla körül fennmaradt töredékei arra utalnak, hogy azt a feliratos tábla körvonalaihoz igazodva lépcsőzetesen alakították, ami egyértelműen jelzi, hogy a bástya burkolatának kiépítésekor már megtervezték a faragványt,

A Bethlen-bástya felirata. (Sebestyén József felvétele)

így elhelyezése a Bethlen-bástya kőburkolatának elkészítését is keltezi. Az emléktábla legutóbbi tisztításakor a feliratos tábla felső kerete és a töredékes kompozíciót jelenleg záró torz maszkos veretdíszek közötti köhasábon előtűnt a felirat készítésére utaló 1627-es évszám, amely így közel egy évtizeddel keltezi későbbre a tábla és a bástya elkészültét is a korábban feltételezett 1618–1619-hez⁵ képest. Minthogy a fejedelem három költséges hadjáratot is vezetett az 1618 és 1627 közötti időben, s nemcsak a Báthoryak korában emelt, hasonló méretű Veres-bástya, hanem a fejedelem által Gyulafehérvárott épített két bástya munkálatai is jócskán elhúzódtak, az utolsó nagy váradi bástya esetében sem meglepő a hosszas építkezés.

Kereszturi József tudomásunk szerint az utolsó, aki még láthatta a tábla fölött Bethlen Gábor „magasan fal fölé emelkedő, függőlegesen állított”, ellipszis alakú címerét,⁶ így tanúsága az egyetlen hiteles és részletes leírás, amelynek alapján megkísérelhetjük a mára már teljesen lepusztult címerkő rekonstruálását.⁷ A tudós kanonok szerint a címer ovális alakú, négyelt pajzsának első (jobb felső) negyede kettős kereszt, illetve kiterjesztett szárnyú griffes mezővel volt vágva. Harmadik, jobb alsó negyedét nyolcszor vágják;⁸ a második negyedben naparc⁹ és széttárt szárnyú griff, a negyedekben holdarc és hét torony volt; szívpajzsában pedig nyíllal átlőtt nyakú két vadlúd fordult szembe egymással.

A szokatlanul szakszerűen leírt heraldikai kompozíció – szívpajzsában az iktári Bethlen család címerével: jobboldalt a Magyar Királyság címerének vágásos és kettős kereszt mezői

⁴ *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. II. Szerk. Borsa Gedeon–Hervay Ferenc. Bp. 1983. 1174; Tóth István: *Phoebus forrása. A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*. Nagyvárad 1997. 140. – A Nagy Sándor krónikája elé írt költemény teljes, illetve az emléktáblán olvasható költemény utolsó két sorának fordítását adja. Az utóbbi teljes fordítását Cséplő Péter adja, de a Kereszturi olvasata alapján, így a „Daco-Pannoni Gábor” kifejezést ma Alcides – ti. Herkules családjából származó – pannoniai Gáborral helyettesitenénk. Lásd Kerny Terézia: *i. m.* 203.

⁵ Balogh Jolán: *i. m.* II. 320; Emödi János: *i. m.* XXIII/1. kép. – A Bethlen-bástya élvádereinek 1618-as felirataiból 1619-re feltételezik a bástya teljes felépítését, az emléktábla elhelyezését.

⁶ Kereszturi József: *i. m.* 59.

⁷ „Parallelogramo huic marmor aliud elipsin dimidiatam cristis Heraldicis ornatam referens, ipsisque moenibus eminentius assurgens perpendiculariter insistit, cui scutum ellipticum, e cuius centro circulus binos Olores rostro, ac pectora sibi opposita in campo stantes, et collotenus sagitta transfixos complexus ductus est: circulum hunc versus portam quaternae fasciae, quarum supremae crux duplicata insistit, sub ultima vero aquila simplex cum alis expansis cernitur, ex altera parte stella sex radiorum, aquila priori conformis, luna cum septenis Castellis, quae una cum aquila in Grosso Transilvanico, an. 1623 a Gabriele cuso visuntur, ambiunt.” Uo.

⁸ Csak így jön ki a négy „szalag”, amiről Kereszturi beszél, de lehetséges, hogy a megszokott hét vágás hibás értelmezéséről van szó. – Cséplő Péter fordítása homályos és félrevezető: a Kereszturi által emlegetett szalagokat ugyanis negyedekként értelmezi. Vö. Kerny Terézia: *i. m.* 203.

⁹ Kereszturi: *i. m.* 59. – Hatágú csillagnak írja, holott kétségkívül a székely címerben szereplő napról van szó.

közé illesztve az oppelni sas; baloldalt az erdélyi fejedelmi címer alkotórészei (nap és hold a székelyek, a griff a vármegyék¹⁰ s a hét százsz vár) – értelmezését a Bethlen által veretett pénzek,¹¹ illetve az általa használt pecsétek címerképeit¹² tanulmányozva kíséreljük meg. A fentivel teljesen egyező címerképet, azaz az oppeln-ratibori és a magyar királyi címert bármilyen módon is ötvöző példát azonban közöttük nem találunk. Bethlen címerhasználatának politikai hátterét vizsgálva ez kézenfekvő is: miután a nikolsburgi békében (1621. december 31.) a fejedelem lemondott választott magyar királyi címéről, birodalmi és erdélyi fejedelem s a sziléziai Oppeln és Ratibor hercege lett, a fentebb rekonstruált heraldikai kompozíció értelmetlen lett volna. Mi több, a magyar címer további használata – az oppelni és ratibori jelvényekkel párhuzamosan – is nehezen magyarázható, erre vonatkozólag talán egy, a *Wappenbuch* magyarázó szövegébe¹³ foglalt megjegyzés lehetne helytálló: miután 1626-ban Bethlen Gábor harmadszor is hadjáratot indított a magyar király ellen,¹⁴ érméin ismét megjelenik a magyar címer. Ezt a megállapítást ismert érméi csak részben támasztják alá: aranyforintjain és tallérjain ugyanis 1622 után valóban 1626-ban jelenik meg ismét a kétrészes magyar címer.¹⁵ Ugyanakkor azonban attól sem tekinthetünk el, hogy a nagy fejedelem kisebb értékű, jóval gyakoribb garasain és dénárjain¹⁶ – talán a Magyarországi Részek és a hét felvidéki vármegye uraként – 1622 után folyamatosan tovább használta a magyar címer e két jellegzetes alkotórészét akár a családi címerrel egy pajzsban, akár önmagukban, de a sziléziai sasokkal együtt soha. Kereszturi József leírása az 1806-ban már kétségtelenül sérült váradi címerről így meglehetősen furcsává válik: míg a „szalagokat” könnyű összetéveszteni a vágásokkal, ebben a kompozícióban csak az oppelni címer jelenléte feltűnő, így vagy hibára, vagy valamilyen tévesen értelmezett előképre kell gondolnunk. A címer valóságos képéhez még a korona és az esetleges, a fejedelem titulátúráját tartalmazó körirat hiányzik. Az előbbi az egykorú érmék ábrázolásai alapján lehetett a Szent Korona is, az utóbbira egyáltalán nincs adatunk.

A címerszerkesztés korabeli gyakorlata és az azonos, 1627-es keletkezési év a szintén csak leírásokból ismert, egykorú, a marosillyei kastélyban elhelyezett címertáblához vezet. Ezzel Bethlen István jelölte meg fejedelemmé választott bátyja szülőházát.¹⁷

Ebben az esetben is ellentmondás van a feliratban szereplő, nikolsburgi békekötést követően használt címek („...*Sacri Romani Imperii et Transilvaniae principis Gabrielis...*”)¹⁸ és a korábbi politikai helyzetet tükröző, Magyarország, Erdély és az iktári Bethlen család címerét egyesítő címerpajzs között. A váradi példától csak annyiban különbözik, hogy Marosillyén egy létező, pénzekben és talán pecséteken is feltűnő, 1627-ben is használt címerkompozíciót ábrázoltak.¹⁹

A két címeres emlékkövet összehasonlítva a legnagyobb eltérés azok stílusjegyeiben észlelhető. A marosillyei architektonikus keretelésű – oszlopok közé fogott, csipkés párkányos,

¹⁰ Kereszturi pontosítása szerint a Bethlen Gábor által 1623-ban veretett garason látható sashoz hasonlatos. Lásd Huszár Lajos: *Az Erdélyi fejedelemség pénzverése*. Bp. 1995. Kat. 437. sz. (3 dénáros garascsegely).

¹¹ Huszár Lajos: *i. m.* 302–467.

¹² Kovács András: *Pecsétek vallomása. Bethlen Gábor fejedelem pecséteiről*. Korunk III. f. XII(2001).7. sz. 27–37.

¹³ *Die Adel von Siebenbürgen*. = Siebmacher, Johann: *Grosses und allgemeines Wappenbuch*. Szerk. Nagy Iván–Csergheő Géza–Bárczay Oszkár–Ivan Bojničić. IV/12. Nürnberg 1893. 11. T.

¹⁴ Uo. – a szerző tévesen 1627-re keltezi.

¹⁵ Huszár Lajos: *i. m.* Kat. 339–342, 346–362, 365–369, 386–396, 399, 400, 407–409. sz.

¹⁶ Huszár Lajos: *i. m.* Kat. 418–420, 422–425, 427–435, 447, 452–453a, 455, 459–465. sz.

¹⁷ Kovács András: *A marosillyei kastély történetéről. Bethlen Gábor fejedelem címere*. Református Szemle XCV(2002).1. sz. 8.

¹⁸ Uo. 11.

¹⁹ Uo. 13; Huszár Lajos: *i. m.* Kat. 339–342, 346–349, 351, 354, 356–357a, 359, 367, 386–389, 393, 395–395b, 399, 407, 429–430, 434, 435, 461, 464–465. sz..

edikulás –, gazdagon aranyozott faragványt kétségkívül kolozsvári kőfaragónak és képírónak tulajdoníthatjuk,²⁰ a váradi tábla kartusos keretelése viszont kizárja a kolozsvári kőfaragók közreműködését, díszítésbeni analógiái a fejedelem számára Gyulafehérváron és Váradon dolgozó, német vagy felvidéki mesterre vallanak.²¹ A közel egy időben hasonló feladatra vállalkozó, mégis eltérő stílust képviselő mesterek megbízását nyilván a megrendelők különbözősége indokolja: 1626-ban a felvidéki hadjáratára induló fejedelem éppen Váradon dolgozó, saját szolgálatában álló mesterekhez fordult, míg kormányzóként itthon maradt öccse a konzervatívabb kolozsváriakhoz. A váradi emléktábla esetében a veretdíszes részletek, a címerpajzs maszkos keretelése és az pajzs elliptikus megoldása olyan manierista tájékozódást tükröz, amelynek Kolozsvárott semmilyen nyomát nem sikerült eddig kimutatni, és ritka a fejedelmi reprezentáció más emlékein is.²²

Az eddig elmondottakat összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a nagy fejedelem környezetében harmadik felvidéki hadjárata elején komolyan felvetődhetett a magyar királyi jelvények felvételének a használata, hadjáratának sikertelensége és a pozsonyi béke (1626. december 20.) feltételei azonban ezeket az elképzeléseket rövidesen szertefoszlatták, így mindössze a hosszabb kivitelezést igénylő váradi és marosillyei emlékkövekkel, illetve az idézett érmékkel dokumentálhatjuk ezeket.

²⁰ Kovács András: *i.m.* 13.

²¹ Balogh Jolán: *i.m.* I. 56; Kerny Terézia: *i.m.* Kat. 185, 173, 172. sz.

²² A Kereszturi leírásából ismert váradi címer ovális pajzsa az 1628-as tiszseres aranyforinton használt ellipszis alakú négyelt címerpajzshoz áll a legközelebb. Vö. Huszár Lajos: *i.m.* Kat. 308. sz.